

ADY és KRÚDY éjszakái

Bevezető. Fikció Krúdy cikkeiben

A nyári hőség unalmában a legkellemesebb időtöltés az álhírek gyártása – írta az ifjú Krúdy Gyula az *Orsova* című hetilapban.¹ A lapot akkoriban – megtapasztalva a hírlapkészítés teljességét – csaknem egymaga írta tele. A dátum, 1894. július, nem érdektelen. Krúdy szinte még gyerekként, tizennégy évesen, 1892-ben kezdett publikálni. Sok és különböző jellegű írás után következtek 1894-ben az álhírek. Az érettségét letudva Krúdy 1895-ben Debrecenben és Nagyváradon dolgozott napilapoknál, majd 1896-ban Budapestre költözött. Ekkor már több száz rövid írása jelent meg. Egy év múlva, még mindig csak tizenkilenc évesen, számottevő budapesti lapokban publikált, majd hamarosan szinte mindegyikben. Csaknem egy évtizedet töltött már íróként Budapesten, amikor megérkezni látta Adyt, Kosztolányit és másokat. A nála tíz évvel idősebb Cholnoky Viktornál is korábban telepedett le a fővárosban. Krúdy nem a *Nyugat* nemzedékéhez tartozott. Közelebb állt a nála tizenöt évvel idősebb Bródy Sándorhoz vagy Cholnoky Viktorhoz, mint a nála nyolc évvel fiatalabb Kosztolányi Dezsőhöz vagy a vele egykorú Molnár Ferenchez. Hogy megbecsültséget, publikálási lehetőséget szerezzen, számára sem a *Vasárnapi Újság*, sem a *Hét*, sem az *Új Idők*, sem a *Nyugat* nem volt annyira fontos, mint másoknak. Nem mellőzte ugyan az irodalmi lapokat sem, de elsősorban napilapoknak írta az elbeszéléseit. A *Nyugatra* összpontosító, esetleg még a *Hétre* is kitekintő irodalomtörténetek nem érthetik ezt az összefüggést. Krúdy széleskörű kapcsolatai, korai érvényesülése, tekintélyes mére-

tű és gyorsan gyarapodó munkássága magyarázzák azt a rokonszenvező, pártfogó ugyanakkor kritikus hangvételt, mellyel a nagyvároshoz sietősen, de csak félig-meddig asszimilálódott Adyról szólt.

Nem tudni, Krúdy hány hírlapi kacsát gyártott 1894 táján. Egy-másfél tucatnyi gyanús hír van ekkortájt a budapesti napilapokban. Ezek közül néhányról – nem kapcsolták őket Krúdyhoz – gyorsan kiderült, hogy álhír, de ennyi év távlatából nemigen lehet nyilatkozni a többi gyanús esetről. Akár meg is történhetek.

De van közöttük érdekes. Nyíregyházáról származó tudósítást közölt az egyik budapesti napilap.² A tudósítás revolveres leányszöktetésről szólt. Valaki szóvá tette Nyíregyházán az egyik helyi lapban – a helyi sajtó virágkorában több is volt –, hogy a tudósításból egyetlen szó sem igaz.³ Valaki más védelmébe vette az álhírt.⁴ Ezek mind aláíratlan cikkek. Közvetett, de erős bizonyítékokkal lehet Krúdyhoz kapcsolni őket. Nem lehet kizárni, hogy az álhírt is, a megtámadását is, a védelmezését is, vagyis oda-vissza mindent Krúdy írt. A cikkek elevenek, kiemelkednek a környezetükből, és ekkoriban Krúdy – az *Orsova*-ban megjelent írásaiból lehet tudni – szerette a botránygyanús pezsgést. Az álhírt mentegető cikk nagyjából a következő módon érvelt: a revolveres leányszöktetés ugyan nem történt meg, de az eseményor egyetlen mozzanata sem irreális. Akár meg is történhetett volna. Ez arra emlékeztet, ahogyan Arisztotelész megragadta a történetíró és a drámaköltő különbségét.⁵

Krúdy a saját életének tényeihez hasonló módon viszonyult. A következő önéletrajzi részlet 1896-ból származik:

Iskoláit a Szepességen, Bécsben és Nyíregyházán végezte. Egyetemi tanulmányokat a párisi Sorbonneban tett. Már fiatal korában sokat utazott. Bejárta Angliát, Franciaországot és Szevizot.⁶

Lehetett volna így is, de tudomásunk szerint ebből szinte semmi nem igaz. Érdeemes megfontolni a lehetőséget, hogy Krúdy a kamaszkorától kezdve nem elferdítette a tényeket, hanem nagyjából mindig és mindent a regényíró szemével látott. Tényállításait tényeknek lehet elfogadni – de kizárólag akkor, ha tőle függetlenül is lehet tudni, hogy az állításai igazak. Más szavakkal fogalmazva: kétes értékű minden olyan állítás Krúdy életéről, mely mindössze a saját kijelentésein alapul. Ez a megszorítás a legkevésbé sem teszi érdektelenné az olyan műveket, mint amilyen például a *Krúdy Gyula látogatásai*, mindössze nem tényhezragadt olvasást ír elő.⁷ A fikciós szemléletnek az Ady-cikkek esetében is meghatározó jelentősége van.

Az Adyról szóló darabok szempontjából nem mellesleg az sem, hogy a hírlap és a hírlapíró szavak a 19. század végén, 20. század elején mást jelentettek, mint manapság vagy a közelmúltban. Bizonyító erejű példaként lehet felhozni Szinnyei József évente közreadott listáját, melyben minden időszaki sajtótermék hírlapnak minősült, még az irodalmi lapok is, a szaklapok is.⁸ Hírlapíró pedig az volt, aki hírlapban közölte az írásait. Krúdy Gyula és Kosztolányi Dezső – mondjuk lakcímbeljelentéskor – hírlapírónak nevezhették magukat úgy, hogy ebben a megjelölésben magától értetődő módon volt benne a szépírói munkásságuk. A hírlapírósággal egyébként járt némi presztizs és néhány kiváltság, például vasúti és színházi szabadjegyek.

Irodalom a valóságban

A pozitívizmus kora óta nagy valószínűséggel mindenki találkozott azzal a nézettel, mely szerint létezik az objektív, természeti és társadalmi valóság, melyre mindenféle eszmei, gondolati képződmények – egyebek mellett az irodalom – épülnek rá. Krúdy értéséhez érdemes megfontolni, hogy a művei merőben más fogást testesítenek meg. Sokszor és sokféleképpen fogalmazta meg, talán nem is lehet elégszer, hogy a világ, amelyben élünk, eleve irodalommal telített világ: az irodalom által is formált nézetek igazítanak el abban a kérdésben, mi és hogyan tekinthető valóságosnak. Mindenesetre Krúdy műveiben az irodalom nem utólag adódik hozzá valami valóságként érzékelhető dologhoz, hanem mindig is részt vesz a társadalmi valóság teremtésében.

Gyakran előfordul például, hogy Krúdy valamely szereplője irodalmi művekből, mondjuk az Anyeginből vagy Jókaitól tanulja meg, mi a szerelem, s hogy

egyáltalán van ilyesmi. A legbelül tomboló érzéseket az irodalom teszi érthetővé, az irodalom rendel hozzá szerepeket és időben lezajló eseménysorokat, forgatókönyveket. Ez nem csak az érzelmekre igaz, és az irodalom csupán az egyik eleme az emberi valóság teremtését, értését szolgáló fikciós hálózatnak. Ide tartoznak a fantázia más termékei is, például a Krúdy által legendának, babonának, pletykának, köztudatnak, közfelfogásnak nevezett jelenségek. Ezek is – bármennyire képzeletbeliek legyenek – tevételesen alakítják a megtapasztható valóságot. Mindenesetre Krúdy sokszor, így az Adyról írt cikkekben is, a megismerés önálló, sajátos tulajdonságokkal rendelkező alanyként szerepelteti a legendát, a köztudatot, a mesét és a többi hasonlót. Általában véve a közösségi nézőpont Krúdynál az egyik alapvetően fontos szövegformáló tényező.

Legenda, pletyka, köztudat és a többi említett jelenség lehetővé teszi Krúdy elbeszélői számára a tárgyra vonatkozó elterjedt nézetek bevonását a narrációba. Fontos észrevenni, hogy semmi leereszkedő, lesajnáló nincs abban, ahogyan Krúdy művei a társadalomban élő pletykákkal, legendákkal foglalkoznak. Egyes elbeszéléseiben éppen a mendemondák, köztudatos nézetek hordozzák az igazságot más vélekedésekkel szemben, mint ahogyan az *Álmoskönyv* is szerfelett komolyan veszi a tárgyát.

Ide tartozik az is, amikor egy nő azt mondja a költőnek: „Ó, hazudjon nekem is szép szavakat.”⁹ Krúdy fikcionalitással eleve telített valóságában viszonylag csekély jelentősége van a morális szempontnak az olyan jelenségek megjelenítésében, mint amilyen a hazugság, szerepjáték, színészkedés, látszateltetés, alakoskodás, félrevezetés, hitegetés, rászedés, áztatás és önáltatás. Jól érzékelhető leágazás adódik itt Nietzsche felé, de ezúttal csupán azért említem a moralizálás viszonylagos hiányát, mert szintén fontos az Adyról szóló darabok szempontjából.

A közösségben élő nézetek megszólaltatása a különböző nézőpontokkal folytatott szórakoztató játékra ad alkalmat. Krúdy szövegeiben a párhuzamosan ható nézőpontok legtöbbször nem érvénytelenítik, hanem a kölcsönhatásuk révén gazdagítják egymást. Összefügg ezzel, hogy a szöveg előrehaladását sokszor nem az időrend irányítja. Az oldalirányú elmozdulás, mondjuk egy másik nézőpont alkalmazása legalább ennyire jellemző Krúdyra. Szerb Antal, mint ismeretes, Krúdy kapcsán szál elvesztésről ír.¹⁰ Van ebben valami, de – ha már szájról van szó – a visszájáról. Valójában inkább újabb és újabb szálak megtalálásáról és a szálak szövevényéről lehet beszélni. Krúdynál az oldalirányú elmozdulás módszere az olvasónak gyakran azt sugallja: „Mindaz, amit eddig olvastál, még nem a teljes történet, nem a teljes igazság. Vannak más szereplők, más szempontok, más igazságok, más

kocsmák is.” Ez befejezettek és önmagukban teljesnek látszó művekre is igaz. Elég a lezáratlan vagy újra felnyíló Szindbád-ciklusokra vagy a *Napraforgóra* gondolni. A párhuzamosság, a mellérendelés mint szöveg-szervező elem igencsak jellemző Krúdyra. Az Adyról szóló írások esetében sincs ez másként.

A regényírói világlátás, fikcionalitás miatt az Adyról írt cikksorozaton nem érdemes dokumentarista szemléletet számonkérni. Összességük távol áll attól, amit tényregénynek szokás nevezni. Talált és kitalált mozzanatok meghatározhatatlan mértékben keverednek bennük. Honnan lehet ezt minden kétséget kizáróan megállapítani? Krúdy egyik kedvenc, gyakran alkalmazott írói eljárása volt többször elmesélni ugyanazt a dolgot – s ahányszor, annyiféleképpen. Egy egészen nyilvánvaló esetet leszámítva („Az utolsó szivar az Arabs szürkénél” és a „A hírlapíró és a halál”) a mellérendelésnek ez a formája általában nem tűnik fel. Nem szokás ilyen jellegű ellentmondást várni irodalmi művektől. A különböző szövegrészek ellentmondásig menő, rejtett feszültsége számonkérhető következetlenség, nem pedig irodalmi hatóerő szokott lenni. A *Szindbád ifjúságában* és máshol előforduló esetek is felderítetlenek maradtak. És ha jól látom, mindeddig senki nem vette észre, hogy az *Ady Endre éjszakáiban* két utolsó találkozás van Adyval. Az egyik a Royal szállodában, a másik karácsonykor Ady betegágyánál. A logikát és a tényeket tisztelő, de az irodalomban járatlan ember ilyenkor talán azt mondja, hogy a kettő egyszerre nem lehet igaz. Csinszka és Ady kezelőorvosa egybehangzóan azt állították, hogy a karácsonyi eset nem történt meg.¹¹ Igazuk lehet, de az is elképzelhető, hogy a teljes igazság valamivel bonyolultabb. Lehetséges ugyanis, hogy *mindkét* történetet Krúdy eszelte ki, a fikció viszont olyan világot teremt, melyben egyik történetet sem kell tagadni. Krúdy idejében újdonság volt, ha az elbeszélte eseményeknek nincs kezdete, és többféle módon ér véget.

Kiadások, szövegek

Jóllehet Krúdy Gyula Adyról szóló, Adyt említő műveinek áttekintése önálló tanulmányt is megtölthetne, ennek a tanulmánynak más a célja. Most csak a lehető legszükségesebb mértékben foglalkozom filológiai és textológiai kérdésekkel. Mondandóm nagyrészt az *Ady Endre éjszakái* című könyveken alapul, de figyelembe vettem – idézni is fogok – egyéb Adyt említő szövegeket is.¹² Van például egy roppant érdekes cikk 1915-ből, vagyis tíz évvel a könyvekben megjelent sorozat előtti időből.¹³ Ez a kis írás, bármennyire fontos és szép is, hiányzik az életműkiadásokból, nem könnyen található meg. Ráadásul a Kozocsa Sándor ál-

tal összeállított *Pest a világháborúban* című könyvben kiadott szöveg az eredeti cikk csonkított változata.¹⁴

A két *Ady Endre éjszakái* című könyvben megjelent cikksorozat 1925-ben íródott. Az egyik könyvet minden bizonnyal Kozocsa Sándor rakta össze valószínűleg 1948-ban, a másikat Fábri Anna 1989-ben. A két könyv nem ugyanazokat a darabokat tartalmazza és a közös darabok sorrendje sem egyezik. Tipikus Krúdy-mű, mondhatnánk. A címük azonos, de nem ugyanaz és nem ugyanúgy van bennük. Hogy a Krúdy-művek nem minden megjelenésükben és gyakorta nem triviálisan azonosak önmagukkal, annak az okát nem elsősorban a könyveit összeállító emberek helyes vagy helytelen szövegkiadási elveiben, bár ez sem utolsó szempont, hanem Krúdy poétikájában kell keresni.

Nemcsak az egyes darabok sorrendje, hanem a szövegük sem azonos a különböző helyeken. „Hej, hogy tudott marni, csípni, gyilkosságra uszítani itt irodalmi barátai és ellenfelei ellen két Barátot...” – olvashatjuk a *Nyugatban*.¹⁵ Ugyanez Kozocsánál és Fábrinál: „Hej, hogy tudott marni, csízni, gyilkosságra uszítani itt irodalmi barátai és ellenfelei ellen két Barátot...”¹⁶

Van itt egy kis rejtély is. A sorozat első darabja a *Nyugatban* jött. Majd aztán a második is, harmadik is. 1925. február, március, március. Néhány hónapos szünet következik, majd júliusban is jön egy folytatás, és azzal vége a sorozatnak. Legalábbis a *Nyugatban*. E sorozat címe volt „Ady Endre éjszakái”.¹⁷

Nem később, hanem közben, áprilisban, a *Világ* című napilapban (a „Vidéki éjtszakák lovagja” cím és „A tegnapi ködlovagjai” sorozatcím alatt) írt Krúdy Adyról.¹⁸ Ez a cikk – nem tudni, miért – kimaradt mindkét *Ady Endre éjszakáiból*. Majd októberben kétszer, novemberben és decemberben jött a *Világban* a többi cikk.¹⁹ Az említett rejtély a következő: miért szakadt meg a közlés a *Nyugatban*? És ha már egyszer megszakadt, miért folytatódott? Miért ment át áprilisban Krúdy a *Világhoz*? És miért ment vissza a *Nyugathoz*?

Könnyen elképzelhető, hogy a *Nyugat* munkatársai közül valaki más hangvételt, másféle történeteket várt. Fenyő Miksa dokumentálhatóan csalódott volt.²⁰ Lehet, hogy Krúdy eredetileg azokat a cikkeket is a *Nyugatnak* szánta, melyek az első *Ady Endre éjszakáiban* jelentek meg? Lehet, hogy a cikkek a *Nyugat* más dokumentumaival együtt kerültek az OSZK kéziratárba? A visszautasítás magyarázatot adna a több hónapos szünetre. És talán Fenyő mellett a szerkesztőség más tagjai is hasonlóképpen látták, mint Keszi Imre 1948-ban. Szerinte felesleges volt kiadni az *Ady Endre éjszakáit*, mert Krúdy visszaemlékezései

[...] az „igazi Ady” duhaj, hejehujázó és elbúsongó átlagos vidéki dzsentrinek mutatják be Ady és Krúdy igazi nagyságához egyaránt méltatlanul.²¹

Kultuszon belül, kultuszon kívül

Mit jelentett a szocialista megőrzésre átvett Krúdy igazi nagyságának méltó védelme 1948 után? Kulturpolitikusok, mintha a saját tulajdonukkal gazdálkodtak volna, felhatalmazva érezték magukat, hogy döntsenek, mi jelenhet meg és mi nem. Krúdy életművének parányi, a semmihez közelítő része bizonyult kiadhatónak. A Keszi Imre írása utáni évtized tekinthető a Krúdy-kiadás mélypontjának. Talán még ma sem ennyire rossz a helyzet. Nagyjából húsz évvel később viszont Király István érdekes módon nem a Keszi által megkezdett vonalat folytatta. Hatalomvédte helyzetében Királynak nem kellett retorzióktól tartania. Megengedhette magának – másnak persze nem engedte meg –, hogy ne szünet nélkül magasztalja Adyt.²² Félnie nem kellett, de ő – Adyéhoz fogható öntudattal – már azt is mellőzésnek, szinte megalázásnak vette, ha a pártjának valamely rendezvényén nem ülhetett az első sorban.

Kozocsa Sándor az *Írói arcképek*ben, Barta András az *Irodalmi kalendáriumban* az 1948-as *Ady Endre évszakáinak* sorrendjét, szövegét követi, annak ellenére is, hogy tudomásunk szerint semmi nem indokolja az eltérést a cikkek megjelenésének sorrendjétől.²³ Megjegyzendő azonban, hogy ez a szempont, vagyis a cikkek sorrendje – Krúdy ciklikus világában, mely kikezdi, időnként felfüggeszti az önazonosságot, célelvűséget, okozatiságot, linearitást, és ciklikus olvasást feltételez – nem perdöntően fontos. A ciklikus olvasás véletlenszerű és körkörös. Kozocsa és Barta összeállítása mellett szól viszont, hogy tartalmazznak további Adyról szóló írásokat is. Ugyanakkor igaz az is, hogy egyik sem – Fábié sem – hozza az ugyancsak a *Világban* 1926 áprilisában közreadott párbeszédés jelenetet, melynek jelenléte talán nagyobb nyomatékot adhatott volna az egész sorozat fikciós jellegének.²⁴

A cikkek egyike megjelent *A tegnapok ködlovagjaiban*, 1925-ben. Ez a könyv is megfelel a tipikus Krúdy-mű kritériumainak. Két ilyen című könyv van.²⁵ Más és másképpen van az egyikben, mint a másikban. A „ködlovag” szó, bármennyire úgy hangzik is, mint ha Krúdy leleménye volna, nem tőle származik. A szót Krúdy már meglehetősen korán alkalmazta, eleinte leginkább őszi tájrajzokban.²⁶

A *Nyugatban* megjelent cikkek elbeszéléstipológiai szempontból is más jellegűek, mint a *Világban* olvasható darabok némelyike. Az előbbieket pesti kocsmázásokról és egyéb pesti kalandokról számolnak be, az utóbbiak között vannak olyan darabok, melyek időben korábbi eseményekre tekintenek vissza, debreceni és nagyváradai eseményeket mondanak el. A *Nyugatban* az megjelent történetek forrása sokszor a tanú elbeszélő közvetlen tudása az eseményekről, a *Világban* olvasható cikkek némelyike Ady állítólagos emlékezéseinek, valamint az elbeszélő saját emlékein és következtetéseinek alapul. De ezzel már benne is vagyunk a könyvben, azaz könyvekben.

Maradjunk még egy pillanatra kívül. Miről *nem* lesz most szó? Ó, apróság, Ady kultuszáról. Krúdy könyvével meg lehet ezt tenni, Kosztolányi Ady-pamfletjével nem lehetne.²⁷ Krúdy nem kultikus szöveget írt Adyról, ami a korban ritkaság volt. Elszánt Ady-hívő természetesen tudja kultikusan értelmezni, de nem ő a szöveg ideális olvasója. A költők, írók kultusza nem volt új fejlemény a 20. század első évtizedeiben. Az egyes alkotók nevéhez kötőjellel kapcsolt „kultusz” szó a 19. század második felében terjedt el. Vagyis maga a szerkezet már létezett, mindössze a megfelelő tulajdonnevet kellett beilleszteni. Ebben az értelemben semmi újdonság nem volt az „Ady-kultusz” kifejezésben. A 19. századi „kultusz” azonban nem mindig volt azonos azal, amit manapság írói kultusznak tekintenek. A század második felében néhány esetben a „kultusz” szó egyszerűen az „utóélet” vagy a „befogadás”, szavakkal látszik rokonértelműnek.

A tulajdonképpeni írói kultuszok terjedése összefüggött az időszaki sajtó történetével. A „Petőfi-kultusz” kifejezés a kiegyezés és a századforduló között száznál több alkalommal fordult elő a kor sajtójában. A kiegyezés idején az ország lakosságának kétharmada volt írástudatlan. Az Eötvös-féle közoktatási törvény hatására viszonylag gyorsan kezdett csökkenni az írástudatlanság, és az írásbeliséggel újonnan ismerkedő tömegek irodalmi nevelődése számára a legfőbb olvasmányuk, a hatalmas ütemben növekedő időszaki sajtó leginkább a kultikus megközelítést tette lehetővé. Az irodalom gyakran nehéz olvasmány, a szerzők élte, családja, szerelmei, személyisége könnyebben megközelíthetőnek látszik. Az írók kultusza a 19. század végén, 20. század elején nem az irodalom természetéből, hanem az elemi szinten olvasni megtanult közönség többségének felvevőképességéből következett. Petőfi mintegy háromezer említése az időszaki sajtóban a századfordulóig tartó időszakban egyáltalán nem kultuszmentes értekező prózában fordult elő.

Az „Ady-kultusz” kifejezés már Ady életében létezett, a 20-as évek elejétől pedig visszatérő fordulata, frázisa lett az Adyt említő írásoknak. Jelentése a kontextus függvényében változott, de sokszor „Ady-ünnepet”, „Ady-műsort” valamivel ritkábban pedig „Ady műveinek kiadását” lehet rajta érteni. Nem sorolok példákat, sokáig tartana, csak futólag említem meg, hogy Horváth János is tárgyalta, némiképp Kosztolányival egybehangzóan, az Ady-kultuszt.²⁸

Kosztolányi írása, „Az írástudatlanok árulása” nagyjából a címétől az utolsó soráig a kultuszról szól. Igaz, tartalmaz másféle részeket is. „Az írástudatlanok árulása” esetében a külső kontextus tárgyalása belső, szöveg-szintű okokból szükséges. Kosztolányinak, akár Krúdynak, élénk képzelőereje volt, de nem volt rá szüksé-

ge, amikor az Ady-kultusz változatait felidézte. Kosztolányi átütő erejű kritikája, nevek említése nélkül, nem kis mértékben a kultusz ápolói ellen irányult. Mások mellett Szabó Dezső ellen, akivel szemben Kosztolányinak egyébként is voltak fenntartásai. Az 1925-ös cikksorozatban Krúdy nagyjából semmit nem mond a kultuszról, Szabó Dezső pedig egyszerűen nem létezik nála.

Ady kultusza nem lepte meg Krúdyt. Ő egy, talán már két évtizeddel korábban is tudta, hogy rajongani fognak a költőért, 1919-ben pedig azt nézegette, hol fog állni a szobra. A kultuszról is nyilatkozott 1924-ben. Lehet, hogy magától soha nem beszélt volna róla, de megkérdezték. A válaszából lehet tudni, milyen lesújtó véleménye volt Ady politikai felhasználásáról. Krúdy 1925-ös cikksorozata nem része a kor Ady-kultuszának. A kultusz fenntartói nem is emlegettek. Sem 1929-ben, sem tíz év múlva, 1939-ben, „Az írástudatlanok árulása” újratárgyalásakor. Kosztolányi azonban bizonyosan ismerte. A lapok tudósítottak arról, hogy 1925. január 25-én, vasárnap délelőtt fél 11-kor a Renaissance Színház *Nyugat*-matinéjában Krúdy és Kosztolányi is fellépett.²⁹ Krúdy a *Nyugat* februári számában megjelent Ady-írást olvasta fel. Egy évvel korábban, 1924. január 28-án, a Zeneakadémián tartott Ady-ünnepen Kosztolányi Ady költészetét méltatta.³⁰ Hogyan hatott vajon Krúdy cikkeinek hangvétele Kosztolányira? S még egy utolsó megjegyzés ebben a tárgyban. Hogyan reagált Krúdy 1929-ben „Az írástudatlanok árulására”? Sehogy, akkoriban más foglalkoztatta: kórházban volt.

Röviden azonban mégis meg kell említeni, mit mondott Krúdy Adyról az 1925-ös cikksorozata előtt. Olyasmí van ugyanis a korábbi írásokban, ami – nevezetesen Ady költészete – nemigen jelenik meg az *Ady Endre éjszakáiban*. Az 1925 előtti cikkek kapcsán ilyenre lehet gondolni:

A költészetben pedig olyan hangok hallatszanak, amelyeknek ismeretére nem tanítottak a kollégiumban és a szerzetesiskolákban. A fránya Ady Endre Debrecenből és Párizsból színes szavakat hozott, amelyekből olyan arabeszkeket rajzolt az olvasóknak, hogy az dühében előbb földhöz vágta az újságot, aztán még egyszer elolvasta a verset.³¹

Krúdy fentebb említett 1915-ös cikke a bizonyosság arra, hogy a „színes szavak”, az „arabeszk” és az újság földhöz vágása a legnagyobb elismerésnek tekinthető. 1924-ben pedig így látta a helyzetet Krúdy:

A holt költő, megmértve a másvilági és a földi mérlegeken, olyan aranytartalmat produkál, amennyi arany nem mutatkozott utána senkiben Magyarországon. [...]

Akárhogy nézegetem a dolgokat: végeredményében nem tudok mást válaszolni kérdésedre, mint azt, hogy az irodalomba nem jöttek új értékek a régiek, így Ady Endre óta sem.³²

Krúdy ezen a helyen a kurzus íróiról beszél. Az „Ady óta” tehát nem azt jelenti: „Ady fellépése óta”, hanem azt: „Ady halála óta”. Vagyis a nyilatkozatában Krúdy nem vonja vissza, amit korábban Babits, Kosztolányi vagy Szép Ernő költészetéről írt.

Ami az 1925-ös cikksorozatból készült könyvekben van, az efféle határozott állásfoglalásoknál elmosódottabb és nehezebben érthető:

[...] Hatvany úr, aki azt a Különös Idegent keresi, aki Nagyváradról és Párizsból ebbe a városba tévedt és itt, az egzaltációra amúgy is hajlamos fiatalágnak olyan tippeket adott költeményeiben, amilyen tippeket a legvénebb papagájnak sem jutna eszébe kihúzni a planétásdobozból.³³

A „planétás doboz” és a „papagáj” arra a szokásra utal, mellyel az 1897. októberéig létezett kislutri száma-ait jósolták meg. Mindenféle egyéb jóslásra is használták ezt az eljárást, mely cédulákra írt szavak halmazából véletlenszerűen kiemelt darabokat helyez egymás mellé. Mivel az Ady-sorozat írásának idején megjelentek már írások a magyar sajtóban a dadaizmusról, nem zárható ki, hogy Krúdy a planétás doboz és a papagáj említésével a dadára utalt, miközben a saját világának tárgyaival fogalmazta meg véletlenszerű szövegalkotás elvét. Az *Ady Endre éjszakáiban* három alkalommal fordulnak elő kucséberék, akiknél hasonló módon lehetett szerencsét próbálni. Az idézett mondatot pedig úgy lehet érteni, hogy Ady költői nyelve szokatlanságában, újdonságában a találmányra írt szövegeket is felülmúlja. Krúdy és az avantgarde kapcsolatának feszegetése egyébként csak azt fogja meglepni, aki nem olvasta – mondjuk – az 1919-ből származó „Helyettes halott”, című elbeszélést, mely 1920-tól „Az akasztott ember” címen jelent meg. Az *Ady Endre éjszakái* szövege is utal erre az elbeszélésre, amikor azt olvashatjuk: „[...] mi gazdagok, mi széllébélt, faágon való himbálózásra ítélt milliomosok [...]”³⁴.

Ady költészetének másik említése a költőt némi képp képes értékű kategóriában helyezi el:

[...] ezekben a kocsmás-csárdás időkben volt Ő a legdíszesb karácsonyfa a magyar irodalom ligetében.³⁵

A dicséret ambivalens jellege annyira nyilvánvaló, hogy felesleges hosszabban foglalkozni vele. Kitérőt érdemelne az a néhány bekezdés, mely a könyvekből kimaradt cikkben olvasható, de ezúttal a könyvekre fordítjuk a figyelmünket.

Az *Ady Endre éjszakái* egészen szó szerinti értelemben fogja fel a vers keletkezésének körülményeit, amikor többször is megemlíti, hogy Ady szennyes kocsmákban, rögtönözve, kész versekkel állt elő. Az egyik ilyen verset idézi is. Érdekes, hogy a könyv idézetei Ady költészetének másodvonalából származnak. Nem ezek

azok az arabeszkék, melyek miatt az olvasó földhöz vágja az újságot. Érdekes az is, hogy Krúdy újságot és nem könyvet mond. Mindenesetre a *Budapesti Napló*-ban többször is előfordult, hogy Krúdy és Ady ugyanabban a lapszámban publikáltak. Először még évekkkel az *Új versek* előtt, 1903. december 25-én.

Fikció az Ady-cikkekben

Mit várhatunk a cikksorozattól, ha Krúdy gyaníthatóan a regényíró szemével nézte mindazt, ami a szeme előtt lejátszódott? Mit mondhat a fikciós történetmondás valóságos alakokról? Mondhat-e egyáltalán bármi érdemlegeset, ha a tényekkel netán hadilábon áll?

Az egyik könnyen adódó lehetőség: az egészet a hangulatok felidézésének birodalmába utalni: „Életrajzi adatokat ugyan nem, de hiteles hangulatot, érvényes atmoszférát lehet méríteni” az *Ady Endre éjszakáiból*.³⁶

Van más lehetőség is. Krúdy szövege támpontokat nyújt, lehetőségeket sugall a cikkeiben megjelenő szereplő megalkotásához, jobb megértéséhez. Ha fikcióról van szó, az olyasmi, mint a tényellenesség vagy a füllenés nem sokat számít. Ilyesmi miatt nevezzük a fikciót fikciónak. Ha tehát azt kérdezzük, milyennek mutatja a szöveg az Ady Endre névvel társított szereplőt, akkor majd csak az elvégzendő értelmező műveletek után érdemes feltenni a másik kérdést: összhangban áll-e az így megkonstruálható alak azzal, ahogyan mások látják Adyt? S akár igen, akár nem, a szöveg feldolgozása közben gazdagabbak leszünk a képpel, amilyenek Krúdy cikkei mutatják Adyt. Ez a kép – bár nem része a kultusznak – az egyik alapvető tájékozási pont Ady befogadásában.

Köztudott, csak a rend kedvéért kell megemlíteni, hogy Krúdy, miként Ady, volt újságíró Debrecenben is, Nagyváradon is, ráadásul részben ugyanazoknál a lapoknál. Igaz, három-négy évvel Ady előtt. Érdekes lehet viszont ebben a kontextusban, hogy jegyzett cikket Párizsból is, de talán csak úgy, ahogyan a Sorbonne-on tanult. A pesti éjszakában pedig sok időt töltöttek együtt. Krúdy igen tájékozott szemtanúja volt a költő életének. Rálátása Adyra, ha nem is páratlan, de majdnem az. Biró Lajos és Nagy Endre közletről ismerte ugyan Ady nagyváradi életét, de Budapesten már nem töltöttek annyi időt a költővel, mint Krúdy.

Azonosság, önazonosság

Nem szükséges sorra venni a könyvben olvasható epizódokat. Ezúttal Ady alakjára érdemes összpontosítani a figyelmet – annak ellenére, hogy a könyv nem-

csak Adyról szól, hanem a könyv címének másik eleméről, az éjszakáról is, vagyis az éjszakai társaságokról és italmérő helyekről. Ez megfelel Krúdy számos alkalommal megfogalmazott elgondolásának, mely szerint az irodalom létrehozása és befogadása nem magányos, egyéni, hanem társas tevékenység sajátos színhelyekkel és szereplőkkel. Kocsmák, kávéházak, szerkesztőségek. Hírlapírók, költők, prózaírók, pincérek, nők. Sör, bor, pezsgő, tömény. Az egyik nevezetes helyen, ahol Krúdy szövege ilyesmiről szól, a következőket találjuk:

[...] a kávé messziről köszönt, mert tisztelője volt ő is a tudománynak, költészetnek, kultúrának. Egy-egy Ady Endrét vagy Bányai Elemért sejtene még akkor is a könyves vendégben, amikor a nevezettek már régen halottak, és az életrajzuk közkezen forog: hol és mikor, mely bormérőhelyen fordultak meg?³⁷

A szöveg nyilvánvalóan többre tű. Az elbeszélő jól érzékelhetően számol azzal, hogy humorosnak fogják találni, amit mond, megvárja azonban a derűtség végét, hogy immár a tréfán túl sugalmazzon valami ilyesmit: „Pontosan tudom, hogy elsőre viccesnek hangzott, sőt éppen ezért fogalmaztam ekként, és magam is tudok mosolyogni rajta, ugyanakkor komolyan gondolom.” Krúdy sok tucat cikket írt, melyben a magyar irodalom egyes alkotóit elhelyezte a maguk környezetében és társaságában, ami szinte mindig valamilyen vendéglőt, kocsmát jelent.

Az 1989-es könyvhöz írott kiváló utószavában Fábri Annának igaza van abban, hogy az *Ady Endre éjszakáit* összefüggésbe hozza a *Boldogult úrfikoromban* című regénnyel, melyből az iménti idézet származik.³⁸ A regény kikezd nagyjából mindent, aminek valamilyen önazonosságot lehet tulajdonítani: idő, tér, tárgyak, események, személyek. A szereplők azonossága régóta, talán már az indulása óta sokféleképpen foglalkoztatta Krúdyt. Elegendő az *Ál-Petőfi*-re gondolni. Milyen van jelen az önazonosság megbízhatatlansága az *Ady Endre éjszakáiban*? Zuboly hosszan, oldalakon keresztül – sajtótörténeti szempontból sem érdektelen módon – mondja el annak a történetét, hogyan hívták Nagyváradról Budapestre Ady Endre helyett Nagy Endrét. A történetet Zuboly meséli, de a lábjegyzetet, mely Pályi Edét nevezi meg a történet forrásaként, a Kr. Gy. monogram zárja le.³⁹ Akárhogy is, a lábjegyzet feladata valamiféle valóság-effektusként annak hitelesítése, hogy az elmondott eseménysor – legalábbis a forrása szerint – valóban megtörtént, ami más szavakkal azt jelenti: valamiképpen maga a valóság piszkált bele a két ember önazonosságába. Ha valaki azt gondolná, hogy egyetlen egy eset még nem bizonyít semmit, akkor érdemes elolvasnia a *Vasárnapi Újság*-ban megjelent szerkesztői üzenetet:

Legutóbbi számunk irodalmi rovatának *Az elsodort falu* című regényről szóló cikkébe értelemzavaró sajtóhiba csúszott be. A cikk vége felé „Nagy Endre politikai költészetének parafrázisa” helyett ez olvasandó: *Ady Endre* politikai költészetének parafrázisa.⁴⁰

Krúdy tehát némi joggal mondhatná, hogy nem egészen önkényes az a fikciós fogása, mellyel egymásba csúsztat különböző azonosságokat. „Egyszer, az nem egyszer, hanem mindszer” – mondja a „Falu a nádasban” című elbeszélés egyik szereplője.⁴¹

Az említett lábjegyzet sorsa sem érdektelen. A *Nyugatban* a következőképpen jelent meg: „Pályi Ede személyes előadásából, Nagy Endre megjegyzéseit e történetre vonatkozóan a könyv más helyén találja majd az olvasó. Kr. Gy.”⁴² Az első *Ady Endre éjszakái* összeállítója nem tudott mit kezdeni a lábjegyzettel. A könyv sem jelent meg, és későbbi cikkek sem tértek vissza arra, hogyan látta mindezt Nagy Endre. (A könyv nem jelent meg, de valóban létezett. Ezt onnan lehet tudni, hogy Krúdy visszakérte a kéziratát a Tevan kiadótól.⁴³ A kézirat sorsa innentől kezdve ismeretlen.) Tanácsalanságában a szöveg gondozója a „When in doubt, throw it out” elvét követte: gondosan törölte a lábjegyzetet. Kozocsa Krúdyt megrövidítő eljárás módját más esetek kapcsán Szörényi László is megemlíti.⁴⁴ Fábri Anna ekként állította vissza a lábjegyzet első felét: „Pályi Ede személyes előadásából.”⁴⁵ A lábjegyzet második fele azonban már csak azért is érdekes, mert a sorozat első darabja egy akkor nem létező, de tervezett könyvben helyezte el önmagát. És hogyan látta mindezt Nagy Endre? Hogyan került Budapestre, a *Magyar Szóhoz*? Az 1924-ben elmondott történetében meg sem említi, hogy összetévesztették volna Adyval. Krúdy lábjegyzete talán erre a cikkre utal.⁴⁶ Ha az *Egy város regényét* nézzük, akkor semmi érdemleges nem derül ki.⁴⁷ De nem itt ér véget a történet. Az *Egy város regénye* eredetileg heti folytatásokban jelent meg az *Újságban*, Krúdy halála után, 1936-1937-ben.⁴⁸ Az utolsó rész megjelenése után egy hónappal Nagy Endre hozzátett egy függelékét is a sorozathoz.⁴⁹ Ez a függelék azonban hiányzik a könyv alakban megjelent *Egy város regényéből*. Nagy Endre ebben a függelékben mondja el, Krúdyra is utalva, csaknem négy évtized távlatából az emlékeit arról, hogyan is történt meg az eset, amikor állítólag összekeverték Ady Endrével. Nagy Endre itt is más történetet mond, mint Krúdy-Zuboly: szerinte nem keverték össze Adyval, hanem a saját érdemei alapján hívták a *Magyar Szóhoz*. Alig meglepő: az 1937-es függelék is mást mond, mint az 1924-es cikk. De miért éppen Nagy Endre legyen azonos önmagával?

Az *Ady Endre éjszakái* gyakran nem a megszokott azonosságképletek segítségével ragadja meg a szereplőket. Esperesnek például végig nem tudjuk meg a polgári nevét. Nem ritka a körülírás: „Rejtélyes Doktor”,

„M. Doktor”, „Jóbarát”, „Különös Idegen”, „Bömbölő”, „Tisztelő”, „Sors menyasszonyai”, „az Éj és a Lámpások lovagja”. Előfordul az is, hogy az elbeszélő valakinek a kicsodaságát és szerepkörét szépirodalmi utalásokkal határozza meg közelebről, mikor is a pontosság egyúttal új azonosság alapítása is. Az egyik szereplő „bátran beillenék egy angol regénybe is, amelyet Pendennis Arthur ifjúkoráról írtak”, a másik „magas és sovány volt, amint ama Búsképű Lovagot ábrázolta hajdanában a börtönviselt, halhatatlan regényíró”.⁵⁰ A monogramok más Krúdy-szövegekben is gyakoriak, de az *Ady Endre éjszakái*ban megesik, hogy a monogram nem a teljes névre visszautaló rövidítés, hanem soha fel nem oldott talány. Ilyen a H. G. monogram. A korszak ismerői a szöveggörnyezet alapján („H. G. hírlapíró úr, *A Nap* munkatársa [...]”⁵¹) nagy pontossággal tudnak személynevet társítani a monogramhoz, de ez nem változtat azon, hogy az *Ady Endre éjszakái* kontextusában az ilyesmi, az említett egyéb módszerekkel együtt az önononosságok felforgatásának és újrameghatározásának számít. Egy másik hasonló, fel nem oldott monogram szintén egy Adyról szóló cikkben fordul elő: „Éppen a napokban olvastam, hogy [Ady Endre] Sz. Z.-t megbotozni akarta egy kávéházban.”⁵² Ebben az esetben is nagy biztonsággal lehet megmondani, kinek a nevét rejti a monogram, és a játék tétje ebben az esetben sem más, mint Ady Endre önononossága.

A szereplők azonosságai mellett érdemes megnézni az elbeszélő idők sajátosságait is. A gyakoriság, Krúdy narratív poétikája egyik alapvető jellemzője a végement események azonossága alapján rendel egymáshoz különböző időpillanatokat:

Mint említettem: Zuboly szerkesztő úr már éjfél után kukorékolni szokott dühében [...]⁵³

[...] elvitték őket a sors menyasszonyai, a Cifra nők, akik ilyenkor hajnaltájban szoktak hazafelé menni.⁵⁴

Most majd ismét rendbe jövök, csillagom ismét feltűnik – mondogatta a fokhagymás pirított kenyér és a borfröccs mellett [...]⁵⁵

Ennél az asztalnál éjfélkor kezdődött a haddelhadd [...]⁵⁶

A szfinxnél sem csupán akkor tette tiszteletét a költő, amikor lezuhant róla:

Az ilyen tisztelgések alatt barátja mindig távolabb állott [...]⁵⁷

A gyakorító részletek mellett az *Ady Endre éjszakái* anakronizmusok szövik át. Fábri Anna írja:

Anakronisztikus és minden bizonnyal kitervelten az, hogy az írói képzelet az utolsó békeév tavaszán ülteti le

a Három Holló asztalához Zubolyt, Reinitzet, Révész és Adyt. Olyan időpont ez, amelyben a költő már házasember volt, s nemhogy Lédát nem látogatta esténként, de a hatodik kerületi kocsmákat és kávéházakat sem, s három éve is elmúlt már annak, hogy szót váltott Reinitzcel. A történeti hitelességről csaknem nyíltan mond itt le az író, az anakronizmusok sokasága szinte különös menlevél, amely a művet felmenti az adatszűrés meghatározottságaitól.⁵⁸

A „Kalandjaim a költővel...” című epizód elején találjuk a következőket:

Kegyelembe elbocsátott a Három Hollóhoz a New York kávéházból a vörös Grajna, más néven Greiner Jenő, akit azért neveznek Grajnának, mert Reiner, az operettíró, akkoriban magyarosítja a nevét: Rajnára [...]⁵⁹

A gyakoritás a különböző pillanatok azonosságán, a metaforikus elven alapul, az anakronizmus a különböző pillanatok egyidejűségét, időbeli érintkezését állítja és a metonimikus elven alapul. Az idézett részlet ideje az utolsó békeév, 1913. Reiner Ferenc azonban 1900-ban magyarosította a nevét.⁶⁰ Az efféle anakronizmusok nem tényeknek felelnek meg, hanem Krúdy narratív koncepciójából következnek. Minél többet tud valaki a korszakról, annál több anakronizmust fedezhet fel a szövegben, vagyis annál inkább megnyilvánul a szövegvilág kitaláltsága, valóságának szépiói önkényen alapuló megalkotottsága. Valószínűleg minden külső idővel datálható esemény (Beöthy Zsolt beszéde a Kisfaludy Társaságban, Zuboly halála, Cholnoky Viktor halála, Székely Aladár könyöklős fényképe Adyról stb.) egy vagy több, de inkább több anakronizmusra ad alkalmat. Anakronizmus természetesen csak akkor jelentkezik, ha a fikció idejét a külső, történelmi idővel vetjük össze.

A gyakoritás és az anakronizmus mellett van egy további jellemzője is az időnek az *Ady Endre éjszakáiban*. Üres vagy tartalmatlan viszonyításnak lehetne nevezni és a funkciója szintén a különböző pillanatok egyidejűsítése. Hasonlít az anakronizmusra, de az egyik vagy mindkét összetevőjét nem lehet elhelyezni az időben. Többnyire sem a fikció idejében, sem a történelmi időben. Ebből van a legtöbb, felsorolhatatlanul sok, az *Ady Endre éjszakáiban*. A következőkhöz hasonló helyekre lehet gondolni:

[...] mint akár azoké a futó költészeké, akik többé-kevésbé már utánozgatni kezdik őt ebben az időtájban is [...]⁶¹

[...] a legalkalmasabb volt az a szoba, amelyet az idő tájt Fehér szobának neveztek.⁶²

[...] Jolán asszonynak hívták őt, az Ó utcában lakott és mikor Ady ebben a házban megfordulni kezdett [...]⁶³

Kijelentette, hogy még ebben az órában meg kell találnia Esperest.⁶⁴

Ez idő tájt kezd ráeszmélni és elkomorulni a vidámnak sohasem mondott Grajna [...]⁶⁵

Odakünn rendes téli idő van [...]⁶⁶

Ha az anakronizmust, a gyakoritást és az üres viszonyítást nem egyszerűen könnyed játéknak, hanem a Krúdy által megragadott fiktív világ lényegi jellemzőinek tekintjük, akkor ebből az következik, hogy ebben a világban az idő sem telhetik úgy, mint a fikción kívül. Másféle narrációban az egyes eseményeket olyan kifejezések viszonyítják egymáshoz, mint amilyen a „két nappal múlva”, „eltelt néhány hónap” stb. Az efféle eligazító jelzések hiányoznak az *Ady Endre éjszakáiból*, az anakronizmusok természetükből adódóan nem számíthatnak, egyedül az üres viszonyítás marad. Az üres viszonyítás azonban útvesztőszerűen áttekinthetlenné teszi az időbeli viszonyokat. A szöveg alternatívának állítja be a Három Hollót és a Meteort, de az ide-oda váltások miatt nehéz, ha egyáltalán lehetséges, megállapítani mi mikor történik melyik borozóban. Következésképpen legtöbbször nem tudni, hol vagyunk az időben és hogyan lehetne az egyes eseményeket az átfogó történeten belül egymáshoz viszonyítani. Sőt, az is kérdés, van-e egyáltalán átfogó történet, van-e egyértelmű időrendje az epizódoknak. Lehet, hogy Krúdy fiktív világában minden epizód egyszerre történik, minden ugyanabban az időben ismétlődik. Krúdy az egyes események azonosságának tagadásán keresztül jut el ahhoz, ami a különböző időkből származó részletekből felépített történeteket alkotja, s ha esetleg nem pontosan így zajlottak le a történések a fikción kívül, a valóság tökéletlenségét az elbeszélés korrigálja. Ez már nem az arisztotelészi képlet a történetíró és a drámaköltő különbségéről. Megváltozott a hangsúly. Lehetett volna talán így is, de ennél fontosabb, hogy így kellett volna lennie. Vagy – ami nagyjából ugyanaz – bármi történt is, így kell helyesen elgondolni.

Az Ady Endre nevű szereplő

Ami a költőt illeti, a legfeltűnőbb, mennyire nincs jelen. Az 1989-ben megjelent könyvnek hozzávetőleg a harmadában szerepel. És amikor felbukkan, gyakran akkor is csak melleleg, hosszú bekezdések között egy-egy mondatban. A szöveg elbeszélője számos más módon is érzékelteti távolságát az Ady Endrének nevezett alaktól. Közülük a legfontosabb a belső nézőpont hiánya. Ezen a ponton kézenfekvő módon adódik az összevetés a Bródy Sándorról írott cikksorozattal.⁶⁷ A két cikksorozat időben sem, terjedelemben sem áll távol

egymástól. Bródyn és Adyn kívül nem is volt más kortárs író, akinek Krúdy ekkora figyelmet, ekkora terjedelmet szentelt volna. A két sorozat összevetéséből az derül ki, hogy egyrészt Bródy egyáltalán nem hiányzik a cikkek szövegéből, bár nyilván ugyanannyi alkalom adódott volna kitérőkre, mint Adynál. Másrészt Bródy érdemi korlátozás nélkül szólalhat meg. Elmondhatja, hogyan tekint a világra és önmagára. Láthatjuk, mit csinál, amikor egyedül van, időnként a gondolataiba is bepillantathatunk. Vele szemben Adynak alig-alig adatik meg, hogy elmondhassa a saját igazát. Krúdy műveinek elbeszélői hajlanak arra, hogy mindenkinek igazat adjanak. Ady mintha kivétel lenne.

A főszereplő távolléte nem véletlen. A szöveg elfordul tőle. Az elbeszélő más, számára legalább ennyire érdekes témákat – embereket, helyeket, szokásokat – talál. Hosszadalmas lenne például felsorolni az írókat, akik hosszabb-rövidebb időre megjelennek a könyv lapjain. Csak egy szűk lista: Ambrus Zoltán, Benedek Adád, Bródy Sándor, Cholnoky Viktor, Erdélyi Gyula, Gáspár Imre, Kálnay László, Mikes Lajos, Molnár Ferenc, Pályi Ede, Esperes. Az elbeszélő számára ők is mind fontosak és érdekesek. Ambrus hangsúlyos jelenléte feltűnő: a korszak irodalmi köztudatában Ady ellenlbasának számított. Rákosi Jenő sem gyűlöletes alakként jelenik meg. Vajon miért bünteti az elbeszélő az Ady Endre nevű alakját azzal, hogy főszereplőnek teszi meg, közben pedig megvonja tőle a szót és a figyelmet? Költői igazságtétellel lehet gyanakodni. Az elbeszélő alighanem ezzel ellensúlyozza azt, ahogyan az Ady nevű alakja a kortárs magyar irodalom más szereplőiről megnyilvánul:

Itt, a csárdában, amelynek talán már a helye sincs meg: többek között kiderült a Költőről, hogy veszekedő és gyűlölködő emberi tulajdonságai vannak. – Hej, hogy tudott marni, csízni, gyilkosságra uszítani itt irodalmi barátai és ellenfelei ellen két Barátot, akik közül az egyik a jó Gondviselés komolyságával ült mellette, míg a másik olykor csak azért ereszkedett irodalmi témák megvitatásába, hogy ne kellessen még hazamenni, amit nem nagyon szeretett tenni. Azok a mondatok, haragosságok, gonosz lenézések, vitriolos kiszólások, amelyek valaha tán a nagyváradi bodegában kezdődtek, itt folytatódtak. Nemigen nyomtattak le az akkor magyar hírlapok kétszer egy nevet, amelyről a Kovács kocsmabeli bús duhajnak nem lett volna meg a maga megjegyzése. Epe, gúny, dölyf, mélységes megvetés minden szó, amely a szurtos kis szobában elhangzik, ahol a jelenlévő Tisztelő, a kerek szemű kocsmáros érthetetlenül bólongat a „Fiúnak”, amint a költőt becézgetve nevezte. De azok az írók, akiket valamely külföldről ideplántálódott szokás szerint: beérkezetteknek szoktak mondani, szorongathatták a nadrágszíjukat, hogy a nadrág le ne essen róluk ilyen reggeleken, amikor a költő Kovács úr odújából szemlét tartott a kombattáns magyar irodalom felett. Az öreg Rákosi Jenőtől az ifjú Dinnye Mihályig

mindenkiről volt valami olyan mondanivalója, amelynek nem nagyon örvendezett volna az illető, ha az ablakon át hallgatózik.

Ez volt az igazi Ady - a gögbe, lenezésbe, sőt néha némi antiszemitizmusba burkolózott csinoskás vidékfi, holt már javában a *Nyugat* főmunkatársa volt. Külsőleg finom, Párizsjárt, elegáns magyar úriember...⁶⁸

Valamennyire is részletes kifejtése messzire vezetne, de meg kell jegyezni, hogy az Adyval foglalkozó irodalom (kultusz és szakirodalom) nem szokta tagadni, amit az idézett szöveg megragad. Nehéz is lenne tagadni, hogy a Hortobágy poétája „piszkos, gatyás, bamba” társakat látott maga körül. Krúdy cikkeiben azonban – szemben a kultusszal és a szakirodalom el nem hanyagolható részével – nyomát sem lelmi annak, hogy az elbeszélő bármilyen megfontolásból igazolni igyekezze az Ady Endre nevű szereplőjének megvető, lenező viszonyulását kortársaihoz. Ellenkezőleg: igazságot szolgáltat nekik. Ezen a ponton félreérthetetlen a fiktív Ady Endrét illető kritika. De vajon hogyan illeszkedik mindez Krúdy Ady-képébe? A megszólás, „vesezés” ugyanis önmagában még nem főbenjáró bűn Krúdynál. Más alakjai (Bródy, Mikes, Grajna, Zuboly), amikor az „emberszólás” művészetét gyakorolják, nem hívják ki az elbeszélő ellenkezését. A megszólásig menő élcelődés Krúdy szerint is az irodalmi élet szerves része. Mi a baj a kitalált Adyval, ha valami hasonlót csinál?

Krúdy Ady-kritikájának elemei nem egyszerre, nem valamilyen szenvedélyes leszámolás részeként, hanem a cikkekben elszórva jelennek meg. Nem vádpontok, semmi leleplező indulat nincs bennük, sokkal inkább az alak tárgyilagos, gyakran szenvtelen, esetenként hűvös jellemzésének részei. Ady viselkedésének leírásába helyenként némi irónia is vegyül, de valójában ezt sem Ady hívja ki. Mindenkinek kijár, és az egyik Krúdy-féle állandónak lehet tekinteni. Az őszinte nagyrabecsülésen túl Petőfi, Arany, Jókai, Mikszáth is megkapják a magukét. Krúdy jobbra csak az általa a névtelenségből, elfeledettségéből előhúzott alakokat, valamint Kemény Zsigmondot kíméli meg valamelyest az iróniától. De milyen vonásokból áll össze Ady alakja Krúdynál?

A Krúdy által teremtett szövegvilágon belül a dolgoknak sajátos jelentése, értéke van. Hasonló a helyzet, mint a szöveg belső idejével. A legjobb példa talán az Ady Endre nevű alak iszákossága lehet. A szöveg számtalanszor szól Ady részegeskedéseiről, de az italizás említése Krúdy világában mentes a moralizáló mellékszövegektől és nem hordozza a fikción kívüli világ elítélő véleményét az alkoholistákról. Azt sem nehéz belátni, hogy ennek semmi köze ahhoz, hogy Krúdy maga sem vetette meg a bort. Az *Ady Endre éjszakai* elbeszélője egy ponton megállapítja, hogy Ady módfelett hiú volt. Krúdy világában ez sem számít elítélendő tulajdonságnak, de nem azért, mert Krúdy maga is hiú lett volna.

A fikció megannyi formájával színültig telített világban mi sem természetesebb annál, hogy a szereplők, köztük Ady is, határozott elképzeléssel rendelkeznek arról, milyennek akarják láttatni magukat, milyen legyen a látszat, mellyel a külvilágból rájuk irányított tekintet találkozik. A tényleges és a sugallt én közt megnyíló tér ad lehetőséget arra, hogy a szereplők kibontsák önnön lehetőségeiket, átrajzolják addigi önazonosságukat. A szerepjáték, látszatkeltség, pózolás nem eleve számít negatív értéknek, ha a természetesség és az őszinteség sem érvényesülhet megfelelő előkészületek és komoly színészi teljesítmény nélkül. Krúdy elbeszélőjénél kicsinyesebb megfigyelő számtalan alkalmat találna arra, hogy az Adyról adott beszámolóját megtűzdelje elítélő megjegyzésekkel, mondjuk a hiúság vagy a pózolás kapcsán. Az elítélő megjegyzések hiányát szenvtelenségnek vagy tárgyilagoságnak nevezhetjük. Az efféle szenvtelenség azonban nem jelenti azt, hogy az elbeszélő vak lenne, ha a színjáték túl átlátszó, vagy ha egy-egy gesztus nevétségessé válik. Észleli, amikor Ady – hogy elkerülje a számla kifizetését, vagy azért, hogy korlátozás nélkül ócsárolhasson embereket – hirtelen korszegebbnek tette magát, mint amennyire kaptosnak addig mutatkozott. Az elbeszélő figyelmét nem kerüli el az sem, amikor

Ady egy asztalkára helyezte a könyökét, tenyerébe hajtotta a fejét, ami szokása volt, mióta egy fotográfus ebben a pózában helyes felvételt készített róla.⁶⁹

A befogadón múlik, ezt a leírást figyelmes és kedves megállapításnak vagy gyilkos ironiának olvassa-e. Kosztolányi vajon hogyan olvasta? A „póz” szó és a tettetés kontextusa az ironikus olvasatot bátorítja. De Krúdy világában még az efféle magakeltes pózolás sem minősül súlyos esetnek, még ez is pusztán a következménye annak, hogy képzeletformálta valóságban nem lehet minden szerepből kilépni. Jó, Ady kissé talán túlzásba viszi – amit mindenki más is csinál.

A szavaknak sajátos jelentésük van Krúdy szövegvilágában, így az *Ady Endre éjszakáiban* is, és ez a jelentés időnként számottevő mértékben eltér a köznyelvi jelentéstől. A könyv Adyra szánt harmadában az elbeszélő sok figyelmet és teret szentel annak, hogy a költő milyennek látszik és milyennek akarja magát láttatni. Amikor Krúdy műveiben az olvasóhoz címzett, egyes szám második személyű, feltételes módú igealakok (hinnéd, gondolhatnád, vélnéd, tudnád) fordulnak elő, rendszerint a látszat és valóság eltérését jelzik. IV. Károly királyról olvashatjuk: „Hinnéd őt fiatal erdésznek [...]”⁷⁰. Hasonlatértékű fordulatok, legtöbbször azonban kiderül, hogy hasonló és hasonlított között a viszony merőben felszíni. Az efféle fordulatok funkciója nem a messzemenő hasonlóság megállapítása, hanem sokkal inkább a megkülönböztetés a lát-

szatra hasonló jelenségek között. Ady első megjelenésekor efféle mondatokat olvasni:

A kezét néznéd: olyan tiszta, mint egy fiatal szerzetese, amelyet az imént mártott meg a szenteltvíztartóban.

A haját vizsgálnád: ama sánta lord jutna eszedbe, aki költői ihletében átúsztá a tengerszorost.⁷¹

A két idézett mondat szerepet kap a későbbiekben is. A költő tisztaságáról kiderül, hogy alkohol bevitelével gyorsan elmúlik, a Celesztá-történet pedig azt mutatja meg, hogy Ady nem vetekedhet Byronnal. Nagyvonalúan, szenvtelenül, de az elbeszélő nem mulasztja el regisztrálni, ahogyan Ady újra meg újra visszaesik az általa vágyott állapotból a ténylegesbe. Az események útvesztőszerű elmondása ellenére a könyv különböző helyeiről viszonylag jól átlátható a költő pesti életének napi ismétlődése, melynek során a nagy gondal megformált, ápolt, jólöltözött, jólfészült figura az éjszaka előrehaladtával és az elfogyasztott alkohol arányában átalakul:

Ó, itt hiába kerestük már azoknak a francia szappanoknak a szagát, amelyektől még korán estén a költő arca ilatozott. Zuboly medvebőr szagát inkább lehetett volna érezni ezen az arcon... tompa szájából sem szálladozott a fogkrémek és öblítővizek illata, pedig ezekkel a tisztálkodó szerekkel mindig bőven szeretett bánni. Inkább Révész Béla örök szivarjának a kesernyős ízét vette kölcsön az ő lehelete is... A hajzata, amely az esti órákban szeretett még úgy fodrozódní, mintha éppen akkor frissen került volna ki egy női kéz simogatásai alól, a Dessewffy utca sarkán már homlokába lógott [...]”⁷²

Ha van a könyvnek, vagy legalábbis az első részének cselekménye, akkor leginkább ezzel a rendszeresen ismétlődő eseménysorral lehet azonosítani. Minél későbbre jár, minél több bort fogyaszt a költő, minél piszkosabb helyre tér be, annál inkább előjön belőle az „igazi Ady”, akit a mindenki iránt megnyilvánuló „[e]pe, gúny, dölyf, mélységes megvetés” jellemez. Ebbe az átfogó ismétlődésbe, a könyv tulajdonképpeni idejébe illeszkednek az egyes epizódok és esetleges egyedi történések, melyek tényleges időpontja a cselekmény egésze felől nézve legkevésbé sem fontos. Vagyis ez az időfelfogás magyarázza azt is, ami szövegen kívülről nézve anakronizmus. Az elbeszélő összefüggést érzékeltet a költő gyűlölködése, állandó bepiszkolódása, valamint az általa leginkább a sajátjának tekintett helyek mocskossága között:

És fehér gallérján foltok mutatkoznak az éjszakai eseményektől, mintha ingén is nyomot hagytak volna azok a méltatlan szavak, amelyeket itt-ott maga is eljetegetett.⁷³

A gyűlölködés mértéktelensége már nem az a fajta élcelődés, megszólás, amely magától értetődik Krúdy világában. A költő bepiszkolódása, kocsmáinak kisszerű koszosága visszatérő motívum a könyvben.

Vidékiiség

Talán felesleges leszögezni, de Krúdy szövegvilágában a „vidéki” jelzőnek nincs negatív konnotációja. Előfordulhat, mint bármely más szó, ironikus kontextusban, de valószínűleg nem gyakrabban, mint ahányszor ironikussá válnak a „nagyvárosi”, „nagyvilági” vagy „világfi” szavak. Sőt, a „falusi” szónak sincs mégoly árnyalatnyi megbélyegző, lekezelő jellege. Krúdy Pestet a sajátjának tudta, de nem azért, mert akár parányi mértékben is megtagadta volna önnön vidékiiségét. Lehetséges, hogy a műveinek a többsége vidéki környezetben játszódik. Ha ennek tudatában azt találjuk, hogy az *Ady Endre éjszakái*ban a „vidéki” szó csaknem negyven alkalommal vonatkozik a költőre, akkor ebből nem arra kell következtetni, hogy már maga a jelző kiutalása végzi el a figurát illető kritikát. Az sem jöhet szóba, hogy Krúdy valamiféle előnyszerzésre használná Adyval szemben a költő vidékiiségének emlegetését. Más írókkal talán megesik, hogy intellektuális, erkölcsi vagy másféle fölényüket a szereplők lekicsinylésével érzékeltetik. Krúdy elbeszélői ezzel szemben kifejezetten olyan alakokat szeretnek találni, akikre fel tudnak nézni – hogy aztán, ezt ellensúlyozva, legyen kit némi iróniával szemlélni. Ady esetében nem így van: az elbeszélő, szereplője személyiségének fogyatékosságai miatt, nem tud felnézni rá. Verseit személyes tulajdonságai és viselkedése *ellenére* méltányolja.

De végül is mit jelent Ady vidékiisége? Krúdy könyvében a vidékiiség – ha Adyról van szó – a nagy műgonddal felrakott, de vékony máz alól újra meg újra előbukkanó bárdolatlanságot, a jólneveltség hiányát, a nyers indulatok kiélését jelenti. Nem az a baj vele, hogy iszik, pózol, hiú, alakoskodik, hanem az, hogy nélkülözi a csiszoltságot, nem működnek benne a civilizáltság fékjei. Pénzére részegségében is tud vigyázni, de a jólneveltség hiányában az önkontrolja arra már nem terjed ki, hogy a nyelvére is vigyázzon.

Nem részegedett le az öntudatlanságig, annyira pedig semmi körülmények között, hogy pénzét az utcán eldobálta volna. Néha csak inkább tettette a részegséget, hogy annál szabadabban beszélhessen ellenségeiről, vetélytársairól, meg nem értőiről. Ez az álrészegség még ahhoz is szükséges volt Bandink életében, hogy apró kis tréfákat elkövesen barátaival, cimboráival, kocsmárosaival, főpincéireivel. Ha volt valaki a társaságban, akinek bő-

vebben volt pénzeszkéje a véletlen folyamán, Endre vidéki szokást vett elő, belenyugodott a mecénás megjelenségébe, még ha ezt a véletlen mecénást nem is tartotta magával egyenrangúnak, mint ahogy végeredményben mindenkit lenézett.⁷⁴

Jellemző az a jelenet is, amikor az „éj örökös menyasszonyai” szeretnének letelepedni a költő asztalához.

A költőben felébredt a hiúság, a dölyf, a mellőzések emléke, és jó parasztos szavakkal utasította el a hölgyek közeledését [...]⁷⁵

Nőkkel, ha prostituáltak is, így nem beszélünk – sugallja a jelenet. Krúdynál egyébként nem gyakran esik meg, hogy – mint itt – a belső nézőpontot a szereplője ellen fordítaná.

Zárás

Az angol jogi nyelvben „character witness”-nek nevezik azt a személyt, akit a bírósági tárgyalás során a vádlott életmódjáról, szokásairól, viselkedéséről, tulajdonságairól, megbízhatóságáról, nézeteiről stb. faggatnak. Az *Ady Endre éjszakái* számos szempontból hasonló szerepet tölt be – anélkül, hogy Adyt a vádlottak padjára ültetné.

Ady és Krúdy a 20. század első évtizedei irodalmának legnagyobb alakjai közé tartoznak. Sok időt töltöttek egymás társaságában. Kevesen ismerhették őket jobban, mint ők egymást. Ennek tudatában leginkább arra kell magyarázatot találni, hogy az Adyval foglalkozó hatalmas irodalomban miért nem játszik a szinte elhanyagolhatóan valamivel jelentősebb szerepet az *Ady Endre éjszakái*. Nem látszik eleve rossz kérdésnek, hogyan gondolkodott Krúdy Adyról, miként látta, milyennek mutatta őt.

Annyit mindenesetre nem nehéz belátni, hogy az *Ady Endre éjszakái* miért esik kívül oly sok mindenre. Ady kultusza, amíg létezett, aligha tudott mit kezdeni a szemtanú nem kifejezetten rajongó hozzáállásával. A könyvből jól érzékelhetően hiányoznak a kultuszra jellemző elragadtatott mondatok. Ady életrajzai az egyes történések pontos adatolását hiányolhatták, a szakirodalom pedig Ady műveinek említését. Életrajzi adatok és műelemzésekben használható adalékok hiányában a könyv talán nem látszhat többnek lazán összefüggő történetek kusza halmazánál. Hogy kiderüljön, van benne más is, van benne elgondolás, valószínűleg több figyelmet, több türelmet igényelt volna. Aki Ady felől közelít a könyvhöz, és Adyról szeretne valami gyorsan kinyerhetőt szerezni belőle, aligha nem csalódnia fog. Krúdyt kell érteni, hogy meghalljuk,

mit is mond Adyról. Paradoxnak hangzik, de a könyvet akkor lehet, talán, Ady felől is érteni, ha Krúdy felől értelmezzük.

Számolni kell Krúdy befogadásának hullámzásával is. 1920 után Krúdy egykori hírnevének már csak a romjai léteztek. 1940-ben Márai Sándor a *Szindbád hazamegy* című regényével visszahelyezte Krúdyt a magyar irodalom élvonalába. Kialakult, pontosabban szöveve újra életre kapott a Krúdy-kultusz. 1948 után ismét szűk esztendőök következtek, majd 1956 után elindult az első csaknem teljességre törő életműkiadás. Krúdy befogadásában mindig is a kultusz játszotta a meghatározó szerepet. A fellengzést, lelkendezést nélkülöző szakirodalom a maga tenyeres-talpas módján alig-alig

tudta kikezdeni az elterjedt nézetet, mely szerint Krúdy afféle tanulatlan, de „zseniális cigányprímás”-ként talán tudatában sem volt, mekkora értéket teremtett. Ez a nézet is hozzájárulhatott az *Ady Endre éjszakai* elhanyagolásához.

Krúdy munkásságában viszont szép számmal vannak ennél a könyvnél bonyolultabb, érdekesebb, nehezebb, szebb művek. Mivel Krúdyról nem könnyű értelmes állításokat tenni, a voltaképpeni szakirodalom még ma sem oly hatalmas, mint amilyennek lennie kellene. A remekművek mellett az *Ady Endre éjszakai* sem kapta meg az őt megillető figyelmet. A könyv mellőzöttségét valószínűleg az Ady- és Krúdy-szakirodalom állapota magyarázza. ■ ■ ■

JEGYZETEK

- 1 TOLL Harczos [KRÚDY Gyula], „Kánikula. Cini-cini, muzsikálnak – Dialóg”, *Orsova* 10. 29. (1894. július 15.): 3.
- 2 „Szerelmi idill”, *Pesti Hírlap* 16. 264. (1894. szeptember 21.): 8.
- 3 „Szerelmi idill Nyíregyházán” *Nyíregyházi Hírlap* 3. 39. (1894. szeptember 27.): 5.
- 4 „Azok a vidéki tudósítók! Levél a szerkesztőhöz”, *Nyíregyházi Hírlap* 3. 40. (1894. október 4.): 5–6.
- 5 A történetírót és a költőt a különböző meg, „[...] hogy az egyik megtörtént eseményeket mond el, a másik pedig olyanokat, amelyek megtörténhetnének.” ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, fordította SARKADY János, (Budapest, Magyar Helikon, 1974), 22.
- 6 KOZOCSA Sándor, „Krúdy Gyula ifjúkori önéletrajzai”, *Irodalomtörténet* 37. 1. (1949): 153–155. 153.
- 7 KRÚDY Gyula, „Krúdy Gyula látogatásai”, in KRÚDY Gyula, *Vallomás*, válogatta, szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta BARTA András, (Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1963.), 187–328.
- 8 Például SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1895-ben”, *Magyar Könyvszemle* 3. Új folyam. (1895): Melléklet, 1–28.
- 9 KRÚDY Gyula, „Úti napló”, *Magyarország* 22. 233. (1915. augusztus 22.): 7.
- 10 SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, (Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1978 [1934.]), 480.
- 11 „Milyen volt Ady Endre utolsó karácsonya? Beszélgetés a költő özvegyével és kezelőorvosával”, *Esti Kurír* 4. 2. (1926. január 3.): 10.
- 12 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakai*, (Budapest, Fehér Holló Könyvkiadó, [1948.]); KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakai*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.)
- 13 KRÚDY Gyula, „Úti napló”, *Magyarország* 22. 233. (1915. augusztus 22.): 7.
- 14 KRÚDY Gyula, „Úti napló”, in KRÚDY Gyula, *Pest a világháborúban*, a szöveget válogatta és gondozta KOZOCSA Sándor, (Budapest, Officina Könyvtár, 1943.), 25–29.
- 15 KRÚDY Gyula, „Ady Endre éjszakai. Kalandjaim a költővel girbe-gurba pádimentumokon”, *Nyugat*, 18. 3–4. (1925. február 1.): 176–184. 182.
- 16 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakai*, (Budapest, Fehér Holló Könyvkiadó, [1948.]), 39.; KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakai*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 15.
- 17 KRÚDY Gyula, „Ady Endre éjszakai. Kalandjaim a költővel girbe-gurba pádimentumokon”, *Nyugat*, 18. 3–4. (1925. február 1.): 176–184.; KRÚDY Gyula, „Ady Endre éjszakai. II. Hitviták a Három Hollóban”, *Nyugat* 18. 5–6. (1925. március 1.): 295–304.; KRÚDY Gyula, „Ady Endre éjszakai. III. Az élet zűrzavarjai”, *Nyugat* 18. 5–6. (1925. március 1.): 305–312.; KRÚDY Gyula, „A kakasos ház és vendégei. Ady Endre éjszakaiából”, *Nyugat* 18. 12–13. (1925.) 55–71.
- 18 KRÚDY Gyula, „A tegnapok ködlovagjai. Vidéki éjszakák lovagja”, *Világ* 16. 88. (1925. április 19.): 11–12.
- 19 KRÚDY Gyula, „A tegnapok ködlovagjai. I. Ady Endre éjszakai Pesten és vidéken”, *Világ* 16. 229. (1925. október 11.): 9–10.; KRÚDY Gyula, „A tegnapok ködlovagjai. II. Ady Endre éjszakai Pesten és vidéken”, *Világ* 16. 235. (1925. október 18.): 9.; KRÚDY Gyula, „A tegnapok ködlovagjai. A Disznófejú Nagyúr és költője”, *Világ* 16. 259. (1925. november 15.): 7–8.; KRÚDY Gyula, „A tegnapok ködlovagjai. A költő utolsó karácsonya”, *Világ* 16. 292. (1925. december 25.): 35.
- 20 FENYŐ Miksa, *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta VEZÉR Erzsébet, (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975.): 78–80.
- 21 KESZI Imre, „Tervszerűséget a könyvkiadásba! Találkozás a rossz és drága magyar könyvek között” *Szabad Nép*, 6. 50. (1948. február 29.): 9.
- 22 KIRÁLY István, *Ady Endre* 1–2, (Budapest, Magvető, 1970.),
- 23 KRÚDY Gyula, *Írói arcképek*, 1–2, válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta KOZOCSA Sándor, (Budapest, Magvető, 1957.); KRÚDY Gyula, *Irodalmi kalendárium. Írói arcképek*, válogatta, a szöveget gondozta BARTA András, (Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989.)
- 24 KRÚDY Gyula, „Három Holló. Játék egy felvonásban”, *Világ* 17. 69. (1926. április 4.): 35–36.
- 25 KRÚDY Gyula, *A tegnapok ködlovagjai*, (Békéscsaba, Tevan Kiadás, 1925.); KRÚDY Gyula, *A tegnapok ködlovagjai. Rajzok, emlékezések*, válogatta, sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Gordon Etel, (Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1961)
- 26 KRÚDY Gyula, „Az öreg földbirtokos”, *Budapesti Napló* 8. 346. (1903. december 18.): 1–2. 1.; KRÚDY Gyula, „Téli séták”, *Budapesti Napló* 9. 347. (1904. december 16.): 2–3. 2.
- 27 KOSZTOLÁNYI Dezső, „Az írástudatlanok árulása. Különvélemény Ady Endréről”, in KOSZTOLÁNYI Dezső *Egy ég alatt*, gyűjtötte, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta RIZ Pál, (Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977), 220–239.
- 28 HORVÁTH János, „Ady-múzeum” *Napkelet* 3. 2. (1925. február): 189–192.
- 29 „A Renaissance Színház Nyugat-matinéja”, *Az Újság* 23. 13. (1925. január 17.): 7.; „A Nyugat-matiné”, *Népszava* 53. 21. (1925. január 27.): 7.
- 30 „Ady-emlékünnap”, *Az Újság* 22. 24. (1924. január 29.): 7.
- 31 KRÚDY Gyula, „A szomorú Ady”, in KRÚDY Gyula, *Irodalmi kalendárium. Írói arcképek*, válo-

- gatta, a szöveget gondozta BARTA András, (Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989.), 460-462. 461.
- 32 KRÚDY Gyula, „Miért újult ki az irodalmi harc Ady Endre körül? Krúdy Gyula nyilatkozata *A Reggelenek*”, in KRÚDY Gyula, *Irodalmi kalendárium. Írói arcképek*, válogatta, a szöveget gondozta BARTA András, (Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989.) 592-594. 593.
- 33 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 8.
- 34 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 10.
- 35 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 16.
- 36 KIRÁLY István, *Ady Endre* 1-2, (Budapest, Magvető, 1970.), 1. 577-578.
- 37 KRÚDY Gyula, „Boldogult úrfikoromban”, in *Etel király kincse*, szerkesztette és a szöveget gondozta BARTA András, (Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1981.), 104-269. 152.
- 38 FÁBRI Anna, „Utószó”, in KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.): 159-168. 168.
- 39 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 35.
- 40 „Legutóbbi számunk” *Vasárnapi Újság*, 66. 30. (1919. november 16.): 352.
- 41 KRÚDY Gyula, „Falu a nádasban”, *Pesti Napló* 56. 66. (1905. március 7.): 1-3. 2.
- 42 KRÚDY Gyula, „Ady Endre éjszakái. II. Hitviták a Három Hollóban”, *Nyugat* 18. 5-6. (1925. március 1.): 295-304. 303.
- 43 KRÚDY Gyula, „Kérem vissza az *Ady Endre éjszakáit*”, in *Krúdy világa*, szerkesztette TÓBIÁS Áron, (Budapest, Osiris, 2003), 197.
- 44 SZÖRÉNYI László, „Bevezetés a delfinológiába (2)”, *2000* 1. (1989 július) 49-57. 52.
- 45 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 35.
- 46 „Írók vallomásai. Nagy Endre”, *Magyarország* 31. 70. (1924. március 23.): 7.
- 47 NAGY Endre, *Egy város regénye – A kabaré regénye*, (Budapest, Magvető, 1978.); NAGY Endre, *Egy város regénye*, (Budapest, Új Palatinus Könyvvesház, 1999.)
- 48 NAGY Endre, „Egy város regénye”, *Újság* 1936. december 6. – 1937. március 21.
- 49 NAGY Endre, „Függelék *Egy város regényéhez*” 13. 87. *Újság* (1937. április 18.): 25.
- 50 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 8, 97.
- 51 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 70.
- 52 KRÚDY Gyula, „Az önmagával verekedő költőről”, in KRÚDY Gyula, *Irodalmi kalendárium. Írói arcképek*, válogatta, a szöveget gondozta BARTA András, (Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989.) 459.
- 53 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 7.
- 54 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 10.
- 55 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 51.
- 56 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 121.
- 57 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 11.
- 58 FÁBRI Anna, „Utószó”, in KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.): 159-168. 163.
- 59 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 5.
- 60 „A Magyar Színház új igazgatója”, *Budapesti Napló* 5. 159. (1900. június 12.): 10.
- 61 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 14.
- 62 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 18.
- 63 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 49.
- 64 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 98.
- 65 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 124.
- 66 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 124.
- 67 KRÚDY Gyula, „Bródy Sándor”, in KRÚDY Gyula, *Irodalmi kalendárium. Írói arcképek*, válogatta, a szöveget gondozta BARTA András, (Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989.) 281-416.
- 68 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 15-16.
- 69 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 103.
- 70 KRÚDY Gyula, „IV. vagy szerencsétlen Károly királyunk”, in KRÚDY Gyula, *A tegnapok ködlovagjai*, (Békéscsaba, Tevan Kiadás, 1925.), 16-27. 16.
- 71 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 9.
- 72 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 13-14.
- 73 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 14.
- 74 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 111.
- 75 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, sajtó alá rendezte és az utószót írta FÁBRI Anna, (Budapest, Helikon Kiadó, 1989.), 69.

????? ????????? (1940): költő, író, műfordító, esszéíró. Tolnai Ottó és Parti Nagy Lajos beszélgetőkönyve, *Az erotikus radírgumi* megjelenés előtt áll a Kalligram Kiadónál. A művész munkásságáról Thomka